

Constantijn de Grote
Traditie en verandering

OLIVIER HEKSTER & CORJO JANSEN [redactie]

Uitgeverij Vantilt

ISBN 978 94 6004 096 2

© 2012 de auteurs, Nijmegen en Uitgeverij Vantilt, Nijmegen

Boekverzorging Brigitte Slangen, Nijmegen

Lithografie Fred Vermaat, Wijchen

Omslagillustratie Het Baptisterium van de St. Jan van Lateranen te Rome

Foto Fritz Csaba, Hongarije

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Constantijn en de literatuur

Vincent Hunink

Tijdens een succesvolle ontmoeting in Milaan tussen mij, Constantijn Augustus, en mij, Licinius Augustus, hebben wij alles behandeld wat betrekking heeft op de belangen en de veiligheid van de staat. Er zijn zaken waarbij, zo constateerden wij, een meerderheid van de mensen baat zal vinden. Op de eerste plaats hebben wij gemeend regelingen te moeten treffen ter zake van de eerbied tegenover de godheid. Wij wilden zowel de christenen als alle andere mensen de vrije keuze geven om de godsdienst aan te houden die elkeen verkiest. Zo kan de goddelijke macht in de hemel, welke dat ook is, genadig en goedgezend worden gestemd tegenover ons en allen die onder onze macht staan.

Vandaar dat wij na heilzame en juiste argumentatie hebben gemeend te moeten overgaan tot het volgende beleid. Aan volstrekt niemand mag naar onze opvatting de mogelijkheid ontzegd worden zich te wijden aan hetzij de godsdienst van de christenen hetzij de godsdienst die hij voor zichzelf het meest geschikt vindt. Zo kan de hoogste godheid, wiens cultus wij in geestelijke vrijheid aanhangen, in alle dingen zijn gebruikelijke gunst en welwillendheid betonen.

Op grond hiervan is het passend dat Uwe Excellentie van het volgende op de hoogte is. Het is ons besluit dat volstrekt alle restricties dienaangaande vervallen: alle bepalingen met betrekking tot de christenen die in eerdere brieven aan uw bureau vermeld stonden en die zonder meer onjuist en vreemd aan onze clementie leken, moeten worden geschrapt. Iedereen die eenzelfde wil koestert om de godsdienst van de christenen aan te houden, mag nu vrijelijk en onbeperkt, in alle rust en zonder problemen, snel daartoe overgaan.

Wij hebben gemeend dit in alle volledigheid onder uw zorg-

vuldige aandacht te moeten brengen. U moet weten dat wij aan de christenen volstrekt vrije keus van godsdienst hebben gegeven.

Wanneer u beseft dat wij dit recht aan hen hebben verleend, zal Uwe Excellentie begrijpen dat wij ook aan anderen gelijkelijk een open en vrije keuze van godsdienst of cultus hebben toegekend, conform de rust in onze tijd. Zo krijgt iedereen de vrijheid om te vereren waar hij voor kiest. Aldus is door ons besloten, om niet de schijn te wekken dat wij aan enige ereambt of godsdienst afbreuk doen.¹

Dit stroeve bureaucratenproza markeert een belangrijk scharniermoment in de cultuurgeschiedenis van de oudheid. Het gaat hier om het begin van het zogenaamde ‘Edict van Milaan’, een officieel keizerlijk schrijven, waarin keizer Constantijn en medekeizer Licinius godsdienstvrijheid afkondigen. De bewaarde tekst komt uit een brief van Licinius aan de gouverneur van Bithynië in Klein-Azië, afgegeven in Nicomedia (het moderne Izmit, 150 kilometer ten oosten van Istanbul) op 13 juni 313. De betekenis van dit document is moeilijk te overschatten. Vanaf dan is het christendom definitief een toegestane godsdienst geworden. Dat betekende een culturele revolutie.

Ruim 250 jaar was het christelijk geloof een beweging geweest die tegen de stroom in had moeten roeien. De ‘nieuwe’ godsdienst had zich al enkele decennia na de dood van Christus verspreid over de antieke wereld en was zeker in de derde eeuw ook getalmatig een factor van belang geworden. Maar de organisatie moest noodgedwongen ondergronds blijven. Christenen konden hooguit rekenen op een soort gedoogbeleid van de Romeinse overheid. En in bepaalde perioden ging het mis en kwam het tot actieve vervolging van christenen. Doorgaans bleef dit beperkt tot juridische vervolging en executie van enkele individuen of kleinschalige, lokale razzia’s. Maar de schrik had er toch steeds ingezet: de positie van christenen was altijd principieel onzeker gebleven.

Tot aan 313. Het moet een bevrijdend moment zijn geweest. Ineens mogen christenen in alle openheid hun eredienst vieren, bijeenkomen of hun zorg voor armen, weduwen en wezen uitvoe-

ren. Ze krijgen zelfs onroerend goed terug dat in eerdere tijden was geconfisqueerd (het Edict van Milaan geeft hiervoor zelfs concrete instructies). Dat betekent: openlijk christelijke kerken, huizen, begraafplaatsen. Binnen korte tijd komt het christendom 'uit de kast' en wordt het overal zichtbaar. Christelijke processies langs de huizen, zelfverzekerde christelijke priesters op straten en pleinen, gelovigen met onmiskenbare christelijke symbolen in hun kleding en uiterlijk. Decoraties en kruistekens buiten op kerken.

EEN TRADITIE VAN BOEKEN

Het edict betekent ook een belangrijke verschuiving in de literatuur. Vanaf 313 hebben christenen ineens niets meer te vrezen van de Romeinse overheid. Inhoudelijke kritiek door niet-christelijke denkers is ineens niet meer levensbedreigend, maar een intellectuele strijd op gelijk niveau. En er komt natuurlijk in toenemende mate behoefte aan teksten voor eigen, christelijk gebruik.

Dat Constantijn en Licinius de weg banen voor een vrije christelijke literatuur wil niet zeggen dat er tevoren geen christelijke teksten bestonden. Uiteraard was er de Bijbel. Rond 300 was het proces van canonvorming al zover gevorderd dat min of meer duidelijk was welke boeken ertoe behoorden. Wel ontbrak het in het Westen nog aan een eenduidige, Latijnse versie van de teksten (die zou pas rond 400 worden gemaakt door Hiëronymus).² Er waren dus allerlei Bijbelversies en -vertalingen in omloop.

Maar er was meer. Het christendom mocht dan een 'onderdrukte godsdienst' zijn, zoals christenen dat zelf ervoeren, achter de schermen werd er al in de vroegste tijd toch druk door christenen geschreven. In eerste instantie teksten voor eigen gebruik in kleine kring, zoals de Griekse teksten van de zogeheten Apostolische vaders, voornamelijk uit de vroege tweede eeuw.³ Bekend is bijvoorbeeld de anonieme 'Leer van de twaalf apostelen' (*Didache*), een soort praktische handreiking voor pas geworven gelovigen en nieuw gestichte lokale gemeenten. Grootse literatuur levert dit soort teksten niet op: alles draait om de religieuze inhoud.

In het Latijnse Westen duurde het langer voordat er christelijke

geschriften verschenen. Dat gebeurde het eerst in de provincie Africa, zeg maar de kuststrook vanaf Marokko tot in Libië, met als hoofdstad het Romeinse Carthago (het moderne Tunis). Rond 200 circuleerden er ineens christelijke teksten in het Latijn.⁴ Eerst verslagen van en over martelaren, zoals de fameuze *Passie van Perpetua* uit 203, een fascinerend verhaal over het proces en de marteldood van een jonge vrouw, deels door haarzelf beschreven.⁵ En al gauw stonden er productieve auteurs op die naam maakten met een breed christelijke oeuvre. Grote namen hier zijn Tertullianus (circa 160-230) en zijn latere opvolger Cyprianus (actief rond 250).⁶

Beide auteurs schreven in hoofdzaak werken voor de eigen christelijke groep. Preken om Bijbelteksten uit te leggen. Traktaten over omstreden punten zoals de vereiste manier van bidden en samenkomen of de omgang met luxegoederen. Vurige pleidooien voor de eenheid binnen de kerken of voor de bestrijding van verkeerde ideeën. Er is heel wat van bewaard, en dat vormt boeiende lectuur. Maar met literatuur in de antieke zin van het woord (laat staan met de moderne opvatting daarover) heeft het nog altijd niet veel te maken.

Het perspectief begon wel geleidelijk te verschuiven. Met de groei van het christendom ontstond de noodzaak de culturele confrontatie met de grote groep niet-christenen aan te gaan en de kloof met hen op een of andere manier te overbruggen. De antieke literatuur werd vanouds gedomineerd door een elite die hoge eisen stelde aan retorische stijl en verzorgde vormgeving. Met de 'slecht geschreven' Bijbel en de vaak rauwe en onbeholpen vroegste christelijke teksten was er geen uitwisseling met de elite mogelijk. Niet-christelijke denkers konden dat soort materiaal domweg niet serieus nemen. Wilde men die groep bereiken, dan was een extra inspanning nodig.

Schrijvers als de genoemde Tertullianus en Cyprianus waren bereid zo'n inspanning te leveren. Zij schreven ook enkele werken voor de buitenwacht. Daarin verdedigden zij het zo gemaakte christendom tegen onjuiste aantijgingen en verdachtmakingen, en legden zij in fraaie bewoordingen uit waar de nieuwe godsdienst dan wél voor stond.⁷ Zo vertelt Cyprianus in een brief *Aan Donatus* in

gloedvolle bewoordingen over zijn persoonlijke bekering en de verandering die dat in zijn leven heeft gebracht. Compleet met een stemmige natuurbeschrijving als setting, net zoals in de beroemde filosofische dialogen van Plato.⁸ Een tijdgenoot, Minucius Felix, schrijft zelfs een echte dialoog, gesitueerd op het strand, en in onberispelijk Ciceroniaans Latijn.⁹ Christenen konden het dus wel, mooi schrijven. Als het de goede zaak maar diende.

Ook in het Griekse Oosten was de blik van christelijke schrijvers geleidelijk verbreed. De literatuurgeschiedenis markeert zelfs een hele periode van tweede- en derde-eeuwse ‘apologeten’, auteurs die het christendom ‘verdedigen’. Waarbij verdediging ook altijd positieve uitleg van de eigen boodschap inhoudt.

Veelal probeerden auteurs in toon en stijl enige toenadering tot niet-christenen te zoeken, al waren er natuurlijk ook radicalen die verbaal wild om zich heen sloegen. Zo schrijft Tatianus (eind tweede eeuw) in felle bewoordingen een speech *Tot de heidenen*, waarbij hij in een paar pagina’s de volledige Griekse literatuur naar de vuilnishoop verwijst;¹⁰ een actie die de dialoog niet zal hebben bevorderd. Anderen, zoals Justinus de Martelaar (midden tweede eeuw)¹¹ of de theoloog Origenes (tweede helft tweede eeuw, eerste helft derde eeuw)¹² proberen welbewust aan te sluiten bij de Griekse filosofie en het christendom te presenteren als het logische verlengde daarvan.

Zowel in het Griekse Oosten als in het Latijnse Westen bestond er dus al vóór 313 een grote hoeveelheid christelijke teksten. Het beste en meest wervende daaruit kon met enige goede wil gelden als ‘literatuur’. Natuurlijk was er geen enkel equivalent voor de grote antieke genres als epos en tragedie, en ook geschiedschrijving en hoogwaardig ‘vakproza’ bestonden er niet in christelijke vorm. Om nog maar te zwijgen van romans, komedies of kunstige gestileerde brieven. Voor dat soort nutteloze genres hadden christelijke schrijvers nog geen interesse. En veel aanleiding voor ontspanning en vrolijkheid zagen ze trouwens niet. Zeker niet omdat volgens velen van hen het einde der tijden aanstaande was. Schone kunsten? Daar was geen tijd voor.

En de niet-christelijke literatuur? Die stond er goedbeschouwd ook niet al te best voor, zo rond 313. De derde eeuw geldt in de

handboeken als een dieptepunt in de Griekse en Romeinse letterkunde. Onder de tweede-eeuwse keizers zoals Hadrianus en Marcus Aurelius had de literatuur nog gebloeid, al was het wel een soort perverse bloei: die eeuw staat te boek als een tijd van omkijken naar het grote verleden. Griekse auteurs verheerlijkten en imiteerden het klassieke Grieks van het Athene van Plato en Sophocles, Latijnse auteurs sloten aan bij eigen klassiekers als Vergilius, of blikten nog verder terug in de geschiedenis.¹³ Maar wie het verleden idealiseert brengt weinig vernieuwing tot stand. Afgezien van een zeldzame topauteur als Apuleius (laat tweede eeuw), die bekend is om zijn intrigerende en fantastische roman *De Gouden Ezel*,¹⁴ waagden maar weinig schrijvers zich aan iets werkelijk vernieuwends.

En op de stagnatie van de tweede eeuw volgde de leegte van de derde eeuw. De niet-christelijke literatuur uit de decennia vóór Constantijn is schaars en van een treurig stemmende bloedarmoede. In de duizend pagina's tellende studie naar de Latijnse literatuur van Ettore Paratore beslaat het uitputtende overzicht van de productie uit de derde eeuw nog geen vijf bladzijden. Te noemen zijn hooguit een paar schrijvers als de dichter Nemesianus van wie een onvolledig leerdicht is bewaard over de jacht en een weinig opwindend bundeltje herdersdichten in de trant van Vergilius. Andere 'minor poets' uit die periode zijn Tiberianus en Pentadius. Namen die ook doorgewinterde classici niets zeggen.

Iets anders ligt dat bij een sprankelend, anoniem gedicht over lente en de macht van de liefde: het 'Nachtfeest van Venus' (*Pervigilium Veneris*), dat door veel geleerden wordt gedateerd in de derde eeuw. In een moderne vertaling begint het zo:

Morgen moet de liefde komen
bij wie nooit heeft liefgehad,
bij wie ooit heeft liefgehad
moet de liefde morgen komen.

Een nieuwe lente! Vol geluiden
de lentelucht waaruit de wereld
geboren werd! Alles is liefde

en harmonie en al wat vleugels
heeft, huwt in lentetijd. De buien
bevruchten kruinen, als een bruid bindt
het woud de haren los. En Venus
die liefdebanden knoopt, vlecht morgen
met mirtetwijgen in het lommer
van bomen pril-groene priëlen.
Ja, morgen zetelt weer Dione
hoog op haar troon: haar woord zal wet zijn.

MORGEN MOET DE LIEFDE KOMEN...¹⁵

In een reeks refreinen en coupletten gaat het gedicht nog verder. Hier gebeurt iets zo nieuws, zo geïnspireerds, dat het gedicht wel wordt aangeduid als ‘een late roos in het herfstlandschap van de antieke Latijnse poëzie’¹⁶ Of simpelweg wordt verklaard als een product van een heel andere tijd dan de derde eeuw. Zoiets fraais in die literatuur-arme derde eeuw? Een uitzondering is het dus hoe dan ook.

Op het gebied van het proza is de literaire oogst uit de periode direct vóór Constantijn nog schraler. Retorica en geschiedschrijving, roman en filosofie: geen enkele Latijnse auteur uit de derde eeuw heeft er naam in gemaakt. De meest spraakmakende is nog een zekere Censorinus, van wie een boekje is bewaard *Over de verjaardag*. Dat is echter geen opwekkend betoog over feesten en partijen, maar een verzameling dorre schetsen over kwesties van chronologie. In de Griekse literatuur ziet het er aanvankelijk iets minder somber uit. Zo schreef Philostratus kort voor 250 een *Leven van Apollonius van Tyana*, een fantasievolle biografie van een goeroe-achtige filosofische leraar,¹⁷ en een aantal werken waarin hij terugblijkt op sofisten van vroeger tijden. En de Romeinse senator Herodianus publiceerde iets eerder een alleszins leesbare geschiedschrijving van het Romeinse rijk in de periode 180-238. Ten slotte zijn er nog de neoplatonistische filosofen Porfyrius (233-300) en Jamblichus (245-320). Beiden schreven ze op basis van bestaand materiaal een *Leven van Pythagoras*, Porfyrius schreef ook

nog een korte biografie over zijn leermeester Plotinus.¹⁸ Verder zijn hun geschriften nogal technisch en abstract van aard.

In de jaren direct voor Constantijn lijkt de literatuur van niet-christenen doodgebloed. Dat het Romeinse Rijk in de derde eeuw ten prooi viel aan een grootschalige economische en politieke crisis wordt vaak aangehaald als een belangrijke oorzaak van het literaire ‘verval’. De algemene chaos in het midden van de eeuw zal inderdaad geen goede voedingsbodem zijn geweest voor een bloeiend literair leven buiten de kring van christenen. Maar zou dat ook gelden voor de bewindsperiode van Aurelianus (270-275) of van Diocletianus (284-305)? Het blijft vreemd dat er toen, voor zo ver we kunnen zien, geen markante teksten zijn geschreven.

EEN OOGGETUIGE: LACTANTIUS

‘Markant’ is wel het minste wat te zeggen is van een tekst uit de tijd van Constantijn, een tekst die een directe reactie lijkt op het Edict van Milaan uit 313. Het gaat om *De dood van de vervolgers* (*De mortibus persecutorum*) van de Latijns-christelijke schrijver Lactantius (circa 250-320).¹⁹

Die titel is veelzeggend: het boekje is duidelijk een afrekening. En voor zover de lezer nog twijfel mocht hebben over de strekking ervan, ruimt de schrijver die in zijn programmatische inleiding resoluut uit de weg. Hij stelt triomfantelijk vast dat alle tegenstanders van het christendom vernietigd zijn en dat de kerk zich na moeilijke tijden weer opricht. Dat is te danken aan Constantijn en Licinius: ‘God heeft leiders verwekt die de goddeloze, bloedige heerschappij van de tirannen vernietigden en met zorg vervuld waren voor de mensheid, zodat thans een dieptreurige tijd als een donkere wolk is weggevaagd en een aangename, serene vrede de harten van alle mensen verblijdt.’²⁰ Lactantius uit zijn blijdschap op een wat merkwaardige manier. Hij geeft namelijk niet zozeer lof aan de ‘goede’ keizers, maar schildert in geuren en kleuren hoe de vele voorgaande ‘foute’ keizers die de christenen zo wreed hebben vervolgd aan hun eind zijn gekomen. Daarbij vallen harde woorden. Nero is een ‘vervloekte en misdadige tiran’ (2.6) en een

‘kwaadaardig beest’ (2.7), Domitianus is een tiran met ‘goddeloze handen’ (3.1) en Decius een ‘vervloekt ondiep’ (4.1).

Ook gruwelijke details worden niet vermeden. Een dramatisch hoogtepunt wordt wel bereikt met de beschrijving van het einde van keizer Galerius (circa 250-311). Deze wordt getroffen door kanker aan zijn genitaliën. Lactantius weidt vervolgens ruim twee bladzijden uit over de ziekteverschijnselen. Na een mislukte operatie en langdurige bloedingen blijkt de kwaal ongeneeslijk. De kanker grijpt om zich heen: ‘Zijn ingewanden kwamen etterend naar buiten en zijn hele zitvlak ging over in ontbinding. (...) De kwaal tastte zijn merg aan, drong naar binnen in zijn inwendige organen, waar wormen ontstonden. De stank verspreidde zich niet alleen in het paleis maar in de hele stad. Geen wonder daar zijn urinekanaal en de anale uitgang niet meer van elkaar gescheiden waren.

Hij werd verteerd door de wormen en zijn lichaam ging onder ondraaglijke pijnen over in ontbinding en verrotting. (...) Tegen zijn wegterend zitvlak werden gekookte warme stukken vlees gelegd om de wormen door de warmte naar buiten te lokken. Toen de brokken vlees uit elkaar gehaald waren kwam er een onvoorstelbare menigte wormen te voorschijn. De ontbinding van zijn etterende ingewanden had zich vruchtbaar getoond een nog veel grotere hoeveelheid wormen te verwekken. Nu de kwaal zich had uitgebreid had een deel van zijn lichaam de normale vorm verloren...’²¹ Een heel jaar lang heeft Galerius onder helse pijnen te lijden. Zo laat Lactantius deze keizer tergend langzaam sterven, met een beschrijving die ronduit morbide overkomt. Mededogen en christelijke naastenliefde zijn hier niet opvallend aanwezig.

Dat is eigenlijk des te merkwaardiger omdat Galerius’ naam is verbonden aan een voorloper van het Edict van Milaan, het tolerantie-edict, afgekondigd door Galerius in Nicomedia op 13 april 311. In dat edict, in de vorm van een brief, wordt christenen in het Oosten de uitoefening van hun godsdienst mogelijk gemaakt, zij het nog wat schoorvoetend. Maar om hem nu als een grote christenhater te tekenen? Het lijkt erop dat Lactantius in zijn werk de ster van Constantijn zo stralend mogelijk wil laten uitkomen en daarvoor alle anderen in een slecht daglicht stelt. Persoon-

lijke ervaringen van de auteur spelen hier ongetwijfeld de hoofdrol.

Lactantius was geboren in Noord-Afrika, waar hij een bekend retoricaleraar werd. Misschien wist hij al iets van het christendom, maar hij was aanvankelijk nog geen christen. Tussen 290 en 300 riep keizer Diocletianus hem naar de residentie Nicomedia om de Latijnse retorica te beoefenen. Aan het hof maakte hij waarschijnlijk kennis met de jonge Constantijn, die hem later (rond 314) naar Trier zou roepen voor de opvoeding van zijn zoon Crispus. In Nicomedia was Lactantius vanaf 303 getuige van gruwelen bij de laatste christenvervolgingen. Die gruwelen zetten hem aan het denken. Hij legde zijn ambt neer, liet zich tot christen dopen en trok zich enkele jaren terug in relatieve anonimiteit en armoede. Nog steeds in Nicomedia maakte hij mee hoe de zaken voor de christenen een gunstige keer namen met de genoemde edicten van Galerius (311) en Licinius en Constantijn (313). Onmiddellijk daarna begon hij met schrijven aan *De dood van de vervolgers*, nog in 313. Een werk dat hij uiterlijk 316 voltooide in Trier.

Deze biografische omstandigheden maken de felheid en partijdige voorstelling van de schrijver beter te begrijpen. Als bekeerling vatte hij een sterke betrokkenheid op bij de christelijke zaak, die hij voortaan met hart en ziel zou dienen. Zijn verblijf in Nicomedia en later in Trier verklaart ook waarom juist vorsten als Diocletianus en Constantijn zoveel aandacht van hem krijgen. Maar voor moderne lezers blijft het toch onwennig. Als eerste literaire reactie op de nieuwe vrijheid van 313 hebben we een boek waarin iedereen behalve Constantijn aan vernietigende kritiek wordt blootgesteld. Wat blijft hangen zijn niet de lovende woorden over Constantijn, maar de bijna sadistische beschrijvingen van ellendig creperende niet-christelijke machthebbers.

Nieuw zijn zulke beschrijvingen in de literatuur intussen wel. Uit de antieke letterkunde is er niets aanwijsbaar wat met Lactantius' werkje vergelijkbaar is. Zeker, er zijn kritische keizerportretten, zoals die van Suetonius (70-140)²² en zelfs een satirische keizer-necrologie als Seneca's nogal gemene *Verpompoening van Claudius* (midden eerste eeuw).²³ Maar vergeleken bij Lactantius verbleken zulke eerdere teksten tot vingeroefeningen. De eerste

literaire echo van 313 is dus een luidkeels beleden triomfkreet van geheel nieuwe dimensies. Lactantius en zijn lezers waren dolblij met de zo moeizaam bevochten vrijheid van godsdienst. En de gedachte die zich bij hem opdrong was kennelijk dat het met die goddeloze vervolgers eindelijk voorbij was en dat ze hun verdiende loon hadden gekregen. Mildheid en gevoel voor nuances waren op dat moment nog te veel gevraagd.

Overigens blijft *De dood van de vervolgers* ook binnen Lactantius' oeuvre een buitenbeentje. Van hem zijn verder aanzienlijk kalmere teksten bewaard, zoals een groot werk in de vertrouwde christelijke traditie van de apologie: de *Goddelijke instellingen*. Ook een wat merkwaardig en niet opvallend christelijk gedicht over de mythische vogel Phoenix wordt aan hem toegeschreven. Of Lactantius zelf rustig en in vrede is gestorven is trouwens niet bekend.

VERNIEUWING EN TRADITIE

Lactantius' literaire reactie op het Edict van 313 is weliswaar opmerkelijk, maar hij vond er geen navolging mee: er is niet zoiets als een nieuwe literaire traditie of nieuw genre mee geboren. Toch maakte '313' ook de weg vrij voor een meer diepgaande literaire verandering. Daar zouden alleen nog wel een paar jaar mee gemoeid zijn. Ik doel nu op het ontstaan van de christelijke poëzie.

Zo'n vijftien jaar later, rond 329, publiceert een Spaanse priester, Juvencus, een bijzonder werk: een omvangrijk gedicht waarin hij het grote christelijke verhaal van de evangelies navertelt in dichtvorm.²⁴ Hij kiest daarvoor de geijkte metrische vorm van het Romeinse epos: de dactylische hexameter. Niet minder dan 3000 verzen omvat zijn werk, dat daarmee niet meer kan gelden als een gelegenheidsgedicht of een kleinschalig experiment. Juvencus brengt de christelijke evangeliën trefzeker en vastberaden onder in de traditie van de Latijnse poëzie. Dat is een gewaagde onderneming en een prestatie van formaat.

Want de technische moeilijkheden zijn groot. Hoe breng je het christelijk heilsverhaal onder in aloude epische patronen? En hoe maak je van vier onderling verschillende evangelieverhalen één

sluitend geheel? Met welke middelen houd je het verhaal tegelijk spannend voor nieuwe lezers en toch herkenbaar voor christenen? Wie durft woorden van Christus zélf om te zetten in vergiliaans idioom? Juvencus durft het en doet het. Hier een klein voorbeeldje: zijn weergave van het begin van de fameuze Bergrede in Matteüs 5.

Gelukkig de nederigen, omgeven door een geest van armoede:
want hen zal het verheven hemelrijk opnemen.

Gelijkend op hen zijn de milden, gekroond door
zachtmoedigheid,

want aan hun recht is de schitterende aarde verschuldigd.

Zo ook zullen zij die treuren grote troost bereiken.

Zij die nu voedsel en drinken zoeken van de gerechtigheid,
hun wacht een rijkbeladen dis, zij zullen verzadiging vinden.

Gelukkig de man die medelijdt, van harte, met wie ongeluk
treft:

hem wacht namelijk royaal erbarmen van de Heer.

Gelukkig zij die met een rein hart opzien naar de hemel:
voor hen zal God zichtbaar tot in eeuwigheid open zijn.

(1.454-464)²⁵

Op iedere pagina is te zien hoe creatief Juvencus met zijn Bijbelse stof en vergiliaanse taal en techniek omspringt. In het juist gegeven voorbeeld blijkt hij bijvoorbeeld bedreven in het 'heidens' variëren van formuleringen, die tegelijk de parallelie van het Bijbelse origineel weten te behouden. Zo weet Juvencus aan beide werelden recht te doen.

De innovatie van Juvencus is drastisch. Hij zet vrijwel uit het niets een serieuze, aanvaardbare christelijke poëzie 'op de kaart'. Daarbij valt op dat hij kiest voor een volkomen traditionele vorm, die van het vergiliaanse epos. Daarmee sluit hij dus ook naadloos aan bij een eeuwenlang bestaande traditie. Helemaal uit het niets komt Juvencus' werk echter niet. Uit ongeveer 320 stamt een minder bekend, klein gedicht, dat een inspiratiebron voor Juvencus is geweest. Het is naar alle waarschijnlijkheid het oudste echt christelijke gedicht, en vormt dus een directe reactie op de veranderingen na 313. Het gaat om de *Lof van de Heer (Laudes Domini)*,

een anoniem gedicht in 148 vergiliaanse hexameters, dat het verhaal vertelt over een wonder in de christelijke stad Autun in Gallië (zie de bijlage voor het hele gedicht).²⁶

Tijdens de uitvaart van een christelijke man, zo vertelt de tekst, opent men het graf waarin zijn vrouw een paar jaar eerder is begraven. En zie: het lichaam van zijn vrouw strekt de hand naar hem uit, als om hem welkom te heten. Dat brengt de anonieme dichter tot de retorische vraag wie dit wonder tot stand bracht.

U doet dit alles, Christus, God!
Uw tekens gaan hier voort! (r. 34)

Dan volgt een wat voorspelbare maar literair fraai verwoorde lofprijzing van God als schepper van alle onderdelen van de wereld. Het gedicht eindigt met een bede tot God voor keizer Constantijn:

Ziet U thans hem die heer is door
verdiensten, vader door goedheid,
mild in zijn macht, een voorbeeld voor allen
in het juiste leven,
groot als zijn edicten die
Uw hoogste wet bekrachtigt:
maakt U *hém* mij tot een stralend
winnaar: *Constantijn!*
Geen beter schepsel schonk U ooit
de aarde, noch zult U dat
ooit nog schenken. Mogen de zoons
hun vader evenaren. (r. 143-148)

Een prachtige lofprijzing van de keizer, met een onmiskenbare verwijzing naar zijn Edict van 313. Maar de keizer krijgt niet de hoofdrol. Het is veelzeggend dat hij het moet doen met een erepositie direct ná God. Dit alles is natuurlijk niet bedoeld als provocatie: de dichter verwoordt simpelweg wat Constantijn zelf als officiële politiek uitdroeg.

Ook de keuze voor vergiliaanse hexameters kan trouwens mede

door Constantijn zelf zijn ingegeven. In een beroemde redevoering van Constantijn in het Grieks tot een groep vooraanstaande christenen (*Oratio ad sanctorum coetum*)²⁷ uit ongeveer 320 deelt de keizer aan Vergilius een ereplaats toe als ‘de voornaamste van de dichters uit Italië’ (c. 19), en interpreteert hij diens fameuze vierde ecloga, over de geboorte van een bijzonder kind, als een profetische voorspelling van Christus’ geboorte (een visie die eeuwenlang zou doorwerken). In zijn Griekse tekst citeert de keizer zelfs verzen van Vergilius in vertaling. Zoiets is in de Griekse literatuur heel uitzonderlijk.

Het was, hoe dan ook, een krachtig signaal van Constantijn: ook voor bevrijde christenen na 313 was er geen dwingende reden om Vergilius aan de kant te schuiven. Integendeel, de klassieke dichter bleef maatgevend voor de poëzie. In de *Lof van de Heer* en in Juvencus’ Bijbeleos is te zien hoe de vergiliaanse poëtische techniek met succes ingezet kan worden voor de nieuwe, christelijke boodschap. Deze twee voorbeelden zouden op hun beurt weer tot navolging leiden. Een speciale vermelding verdient een vrouwelijke dichter, Proba. Zij schreef in een iets latere tijd (ergens tussen 330 en 350) een vergiliaans cento, een gedicht opgebouwd uit hele en halve verzen van Vergilius, maar dan zo dat de tekst een compleet ander verhaal vertelt.²⁸ Proba laat Vergilius’ woorden zowel de schepping van de wereld door God weergeven als het evangelieverhaal van Jezus’ komst op aarde tot en met zijn hemelvaart.

Het levert misschien geen poëzie op die in de eenentwintigste eeuw veel vrienden maakt. Maar het is goed te beseffen dat hier naar antieke normen werkelijk sprake is van een creatieve, nieuwe ontwikkeling binnen de oeroude traditie van epische poëzie. Continuïteit en vernieuwing tegelijk. Misschien juist door die combinatie zouden de hier genoemde eerste christelijke dichters in de latere vierde eeuw nog veel opvolgers krijgen. Die brachten de vroegchristelijke poëzie tot grote bloei, met tal van andere vormen en genres. Dichters als Prudentius (circa 348-413), Paulinus van Nola (circa 353-431) en Ambrosius (circa 340-397) zijn in de literatuurgeschiedenis bekender geworden dan de pioniers uit de tijd van Constantijn. Maar zonder die eerste werken was hun poëzie onmogelijk geweest. Overigens is de christelijke poëzie in het

Grieks nooit echt opgebloeid. Het bleef vooral een fenomeen van het Latijnse Westen.

OUDE PATRONEN

Lactantius' *De dood van de vervolgers* was een spectaculair geluid in het vroegchristelijke proza. Maar zoals gezegd bleef het werk eigenlijk op zichzelf staan. Latere vroegchristelijke prozateksten vertonen minder ingrijpende veranderingen dan bij de Latijnse poëzie te zien zijn. De eeuwenoude tradities van retorisch, filosofisch en historiografisch proza bleven bestaan en konden desgewenst een christelijke inkleuring krijgen. Zo schreef een tijdgenoot van Constantijn, bisschop Eusebius van Caesarea (circa 263-339) een omvangrijke *Kerkgeschiedenis* (*Historia Ecclesiastica*).²⁹ Met deze tien boeken tellende Griekse tekst sluit Eusebius aan bij het genre van de historiografie, waarbij zijn aandacht uiteraard vooral uitgaat naar kerkelijke gebeurtenissen. Zijn focus is dus wel nauwer dan in 'normale' geschiedschrijving, maar alleen al door de grote omvang van de tekst kan de schrijver er toch heel wat informatie in kwijt. Het werk kan zich daarom meten met andere grote geschiedschrijvingen uit de antieke literatuur.

Ook in Eusebius' *Kerkgeschiedenis* speelt Constantijn een voorname rol: in de laatste twee boeken komt diens regering in een heel gunstig licht te staan, als een soort climax in de geschiedenis van het christendom. Eusebius heeft de tekst nog bij leven van de keizer gepubliceerd en zal er ongetwijfeld grote roem mee hebben geogst. Na Constantijns dood in mei 337 werkte dezelfde Eusebius aan een *Leven van Constantijn*, een Griekse tekst die evenals zijn *Kerkgeschiedenis* bewaard is gebleven.³⁰ Natuurlijk valt er geen onvertogen woord en levert de auteur een uitermate positief portret van de goede keizer. De tekst valt daarom niet zozeer binnen de genres historiografie en biografie, maar is eerder te zien als een grote lofrede. Dat is, natuurlijk, een traditioneel genre, dat hier soepel aan het nieuwe doel wordt aangepast. Je zou bijna zeggen: niets nieuws onder de zon.

In elk geval was er in dit christelijke proza geen sprake van een

radicale breuk met het verleden. Zowel in het Grieks als in het Latijn bleven de antieke normen van stijl en compositie maatgevend. In het opbloeiende christelijke onderwijs werd de antieke literatuur bijna vanzelfsprekend als uitgangspunt genomen. In de loop van de vierde eeuw zou dat door verschillende christelijke auteurs expliciet verdedigd worden als de juiste keuze. Leren lezen deed je nu eenmaal met Homerus en Plato, met Vergilius en Cicero. Mits goed gehanteerd konden die topauteurs dienen als opstapje voor de Bijbel.

Continuïteit en traditie bleven eveneens bepalend in de niet-christelijke literatuur. Het mag vreemd lijken dat er na Constantijn überhaupt nog plaats bleef voor een niet-christelijke literatuur. Maar Constantijn had het christendom slechts gelegaliseerd, en niet als enige godsdienst aan iedereen opgelegd. Er was dus nog ruimte voor andere dan christelijke denkbeelden en vormen. Binnen grote delen van de culturele bovenlaag, de senatoriale elite, bleef er nog lange tijd verzet bestaan tegen het christendom, of positiever geformuleerd: een uitgesproken hang naar de aloude klassieke mythologie en literatuur.³¹

De vierde eeuw laat zelfs een nieuwe bloei zien in de heidense literatuur. Dat is een merkwaardig en misschien onvoorzien effect van Constantijns beleid. Vooral in, alweer, de Latijnse poëzie verschenen er opnieuw spraakmakende en productieve auteurs, die op hoog niveau schreven. Ik denk nu aan dichters als Ausonius (circa 310-395), vooral bekend om zijn fraaie werkje over de Moezel (*Mosella*),³² en Claudianus (circa 370-404) met onder meer zijn epos over *De roof van Proserpina*.³³ Hij publiceerde zelfs ongestoord verder nadat Theodosius in 380 het christendom tot staatsgodsdienst had uitgeroepen. Beide hier genoemde dichters noemden zichzelf natuurlijk christen en bewezen in ieder geval lippendienst aan de nieuwe religie. Dat was wel nodig voor succes op poëtisch gebied.

Maar het kon zelfs zonder zo'n laagje christendom. Zo schrijft de Latijnse prozaschrijver Ammianus Marcellinus (circa 325-na 391)³⁴ een omvangrijk historiografisch werk over vooral de vierde eeuw. Als bewonderaar van de laatste openlijk niet-christelijke keizer Julianus (keizer van 355 tot 363) laat hij zijn werk rechtstreeks aansluiten bij dat van grote voorgangers zoals Tacitus. En de Grieks

schrijvende Eunapius (circa 347-eind vierde eeuw) publiceert ruim ná Constantijn een serie *Levens van de softsten*, waarin hij onbekommerd doorwerkt in een lange biografische traditie.³⁵ Uit zijn teksten blijkt zelfs een duidelijke afkeer van het christendom.

NIEUWE IMPULSEN

Al met al heeft Constantijn met zijn Edict van 313 dus een aanzienlijke invloed gehad op de Griekse en Latijnse literatuur. Maar er is niet veel wat direct aan zijn beleid is toe te schrijven. De legalisering van het christendom leidde al snel tot eerste reacties in het proza, zoals bij Lactantius, en maakte ruimte voor christelijke poëzie in het Latijn. En paradoxaal genoeg kwam er ook nieuw elan in de niet-christelijke poëzie. De regering van Constantijn gaf kennelijk impulsen aan de gehele literatuur. Maar over de hele linie valt op hoezeer de literaire veranderingen plaatsvinden binnen de oude, bestaande kaders. Op details is er wel sprake van aanpassing en vernieuwing, maar de antieke literatuur laat geen scherpe breuklijn zien tussen de perioden voor en na 313.

BIJLAGE Lof van de Heer. Met een wonder uit Bourgondië *Een vroegchristelijk Latijns gedicht uit de vierde eeuw*

Vincent Hunink

INLEIDING

Poëzie was een luxe waar vroege christenen in het Westen geen tijd voor hadden. Hun godsdienst was een ernstige zaak en was bovendien officieel verboden. Christelijke auteurs hadden de handen vol aan het verdedigen van het christendom tegenover de argwanende buitenwacht en aan het bestrijden van verscheurende interne conflicten. Slechts een enkeling waagde zich aan een dichtelijk experiment, zoals Commodianus, die rond 250 een reeks duistere christelijke gedichten schreef in een bevreemdend, woest metrum.¹ Maar hij maakte geen school: degelijk, onartistiek proza bleef voor christenen de norm.

Dat veranderde in het jaar 313, toen keizer Constantijn het christendom legaliseerde. Daarmee kwam er ruimte voor nieuwe ideeën en nieuwe vormen, waaronder een echte christelijke poëzie. Maar het leidde niet tot een revolutie binnen de literatuur. Latijn schrijvende christenen knoopten nadrukkelijk aan bij de aloude, beproefde namen en technieken uit de lange, niet-christelijke traditie van Rome. Met name de grote dichter Vergilius bleef een groot voorbeeld.

Dat dit een goede zaak was had Constantijn zelf uitgedragen, onder meer in een beroemde, lange redevoering uit 320. Daarin stelde hij expliciet dat de ‘grootste dichter van Italië’ in zijn vierde Ecloga blij had gegeven van grote wijsheid: de daar beschreven geboorte van een bijzonder kind dat de wereld zou veranderen kon niet anders zijn dan een voorspelling van de komst van Christus.

Met die invloedrijke interpretatie was de al eeuwen op school gelezen geliefde dichter feitelijk opnieuw ‘salonfähig’ geworden.

En zo was het kader geschapen voor een Latijnse, christelijke poëzie: christelijke inspiratie, vergiliaanse vormtaal.

Een van de eerste schrijvers die de handschoen oppakte is een anonieme dichter uit Gallië. Ergens tussen 317 en 323 maakte hij een lofdicht op God en Constantijn in 148 vergiliaanse hexameters. Als aanleiding voor deze *Laudes Domini*² dient een wonder ergens in Bourgondië, mogelijk de stad Autun. Als een man wordt bijgezet in het graf van zijn reeds overleden vrouw zien de omstanders hoe de dode haar linkerarm verheft om haar man te verwelkomen.

De dichter barst vervolgens los in een tweevoudige lofprijzing van God. Eerst wordt Zijn rol als Schepper van alles belicht. Een dankbaar onderwerp natuurlijk, want er is veel moois in de wereld te noemen. Daarna volgt een tweede serie lovende regels, over de menswording van Christus, Zijn optreden op aarde en terugkeer naar de hemel. Het gedicht eindigt met een korte, maar intense lofprijzing van Constantijn. De keizer komt als schepsel ná Christus, veelzeggend genoeg, maar staat wel boven alle andere mensen, inclusief zijn eigen zoons. De contouren van een absoluut keizerschap, met God bovenaan en de keizer als de tweede in de hiërarchie, worden hier al zichtbaar.

Het gedicht is geschreven in keurig lopende hexameters.³ De dichter zal dus wel hebben behoord tot de goed opgeleide bovenklasse, de Romeinse elite. Uit een paar details blijkt duidelijk dat hij met zijn tekst reageerde op Constantijns edict van 313. Hij wist de tekenen van zijn tijd dus goed te verstaan. Het gedicht laat zich daarmee allereerst lezen als een politiek belangrijke tekst.

Maar ook voor de ontwikkeling van het christelijk denken is de Lof van de Heer boeiend. Vooral de beknopte weergave van de geboorte en het handelen van Christus roept intrigerende vragen op. Waarom wordt Christus' kruisdood niet beschreven? Het centrale woord 'kruis' komt in het gedicht niet eens voor. Was het begrip te beladen, toch nog te zeer aanstootgevend? En hoe komt het apocriefe verhaal over Christus' hellevaart terecht in dit gedicht? En waarom staat het pas aan het slot, ná Christus' hellevaart, terwijl de episode in de niet-Bijbelse traditie altijd wordt gekoppeld aan het Paasverhaal?

Zo levert dit oudst bewaarde voorbeeld van reguliere vroeg-

christelijk Latijnse poëzie genoeg dat verwondering wekt. En hier en daar misschien ook bewondering.⁴

TEKST

Lof van de heer

Wie wil er klagen dat de deugd
pas op het laatst beloond wordt?
Of wie zegt dat Gods beloften
langzaam, moeizaam gaan?
Wie meet met louter mensenmaat
besluiten van de Rechter
aller tijden? Of vindt 'traag'
wat eeuwen moeten brengen?
Kijk, de grote dag die loon
zal geven naar verdienste
komt nabij! Daarvan getuigt
een stralend, roemrijk feit.

Want waar met zijn massale vloed
de Saône langs de oevers
glijdt en traag zijn watermassa
amper stromen laat, waar
het Haeduer-volk, met Remus' stad
zo hecht verbonden, woont,
daar was een echtpaar vroom en trouw,
jawel, ik weet het nog;
de goddelijke wet bekroonde
wat hun liefde waard was.

Beiden wensten éérs te sterven,
vóór de ander, want
dan was een liefdevolle uitvaart
wel voor hen verzekerd.
Doch het lot beschikte anders:
eerst vertrok de vrouw.

De echtgenoot, ontheemd, liet toen
een holte slaan in de rots:
voor mensen een gastvrij onderkomen,
zij het na de dood,
Die plaats bezocht hij zelf om eeuwig
trouw aan haar te zweren:
bij leven hadden zij één bed
gedeeld, en nu Gods wil
voltrokken was zou ook één graf
hen beiden in zich bergen.

Zijn beloften op dat uur
bereikten reeds zijn vrouw
en zo bereidde zij een wonder
voor die zuivere tijd!

Men bindt bij overledenen
de armen en handen steeds
stevig aan het dode lichaam
vast: ze dienen goed,
een mensenleven lang, voor al
wat mensen moeten doen
en mogen daarom niet ontbinden
in een vormloos verval.
Maar kijk, zodra de echtgenoot
dan sterft, zodat hij in het
eerder voorbestemde graf
kan worden bijgezet,
zodra zijn dood de poort des doods
geopend heeft en in het
huiveringwekkend huis onwelkom
daglicht binnendringt,
reikt daar de vrouw, ongelofelijk!,
haar linkerhand omhoog:
een tastbaar, levend liefdeblijk
als welkom voor haar man.

Wie gaf gevoelens aan het graf?
Wie maakte deze boeien
los? Hoe kon die dode vrouw
haar man als schim zien komen?

U doet dit alles, Christus, God!
Uw tekens gaan hier voort!
U laat ons stilaan zien hoe dode
ledematen herrijzen.

Dat U kwam was reeds voorzegd
door heilige profeten:
onvergankelijk kind van God,
Beheerser naast de Heerser.
In geen van zijn gedachten is
de Vader zonder U.

De zee kent nu op Uw bevel
zijn vastgestelde grenzen:
met zijn massa mag hij niet
de aarde overspoelen!
Zo omsluiten nu vlakke kusten
bergenhoge golven.
Ja, de aarde werd stabiel
en kreeg van U veel gaven
voor ons nut, door U geschonken
met Uw Vaderliefde.

Met U als borg vertrouwen mensen
zaaisel toe aan de voren,
waardoor nieuwe oogst uit dorre
plaggen bovenkomt.
Op Uw bevel druipt nectar rijkelijk
langs de wijnstok neer
en druppelen sappen uit de bomen,
heerlijk voor aan tafel,
tevens heilzaam medicijn,

...en honing, zalig zoet!
Op Uw bevel zijn alle dieren
aan de mens onderdanig,
buigen bomen zwaar beladen
met vruchten naar omlaag:
een nieuwe lading, jaar na jaar,
waar niemand nog voor zaait.
Op Uw bevel wordt door rivieren
onze arbeid gesteund,
hernieuwen zij ons leven met
de zegen van hun water.
En dankzij U is het zeevlak vol
met zeilenrijke schepen,
varen zeelui tot in havens
achter oceanen.

Toen de elementen vaste
vorm hadden gekregen
mocht het bouwwerk van de hemel
niet onaf blijven
en zo tooide U het zwerk
met lichten allerlei,
ja, al wat aan de hemel straalt:
Uw hand heeft het gemaakt,
het vormt nu bij elkaar de Hof
van U, de rijke Heer.

De wereldzee mocht niet woest
of onherbergzaam zijn
en wakkere zeelui zouden menig
haven mogen tellen.
Daarom werd de wilde zee
met eilanden bezaaid,
en zelfs omspoeld door hoge baren
zou geen eiland vrezen:
op zijn rondje grond weerstaat elk
moedig aan de golven,

vol vertrouwen op Uw leiding.
Want Uw achtbaar verbond
stelt hoog én laag gelijk, gekoppeld
in een en dezelfde wet,
en laat ze niet de opgelegde
grenzen overschrijden.

Verder mocht de aarde niet
al te vlak of naakt zijn.
Daarom hebt U heuvels doen
verrijzen, klaar voor de wijnstok,
en ook brede bossen lange
schaduwen laten werpen.
Daar mag dan geen desolate,
kale stilte heersen,
dus voorziet U de rijzige wouden
van dieren zonder tal.
Zo is er leven in het bos
en buit voor wie wil jagen.
Dan de vele vogels: duizend
zoetgevooisde scharen
doen met aardse harmonie
het welluidend woud weerklinken.

Zo wilde U het jaar met vele
vormen variëren
om de mens een oogst te geven
in een fraaie kringloop:
niet voortdurend lange dagen
die de grond verschroeien,
ook niet louter korte die
wat groeit van zon ontdoen.
Natuurlijk moest er meer zijn dan
werk, gezwoeg, geploeter:
daarom brengt de bedauwde nacht
de vermoeide mens rust.
En om te zorgen dat die mens

gezond kan blijven leven,
komen jullie, heilzame kruiden,
zomaar op uit de grond.
De Vader zaaide zelf, Zijn knik
deed wat de ploeg bewerkt.

En ik? Al zat mijn lichaam achter
ijzer goed beschermd,
al was mijn stem van ijzer, kon ik
zingen met duizend tongen,
al Uw liefdesgaven noemen
zou onmogelijk zijn.

Maar er is meer! Uw Vader, tronend
op een verborgen plaats,
voor mensenoog onzichtbaar en
geducht voor iedereen,
zond U naar onze aarde als Heer,
als Meester van het leven.
Al wie met passend eerbeton
de Zoon is toegedaan
en beiden zijn gebeden wijdt
en naar het eeuwig leven...
<...>

U houdt strikt vast aan zuiverheid
en recht, maar na een zonde
kunt U moeiteloos de wetten
buigen, als een mens
het voorgeschreven levenspad
verblind verlaten heeft.

Uw aanblik moest voor onze zwakte
wel bevattelijk zijn.
Juist daarom gaf de Vader U
een menselijk gezicht
en sterfelijke ledematen.

Want wie durfde naar U
op te zien als U de aarde
betreden zou zoals U
bent wanneer U bliksemschichten
slingert met machtige hand
en hooggelegen plaatsen laat
sidderen voor straf,
of ook wanneer U kalm op dorstige
velden regen sproeit
en aarzelende korenaren
uit de voren trekt?

Maar Uw geboorte mocht ook niet
onopvallend zijn:
U werd ontvangen door een Maagd
 want kuis of goed getrouwd
was niet genoeg: dan kwam de Heer
wellicht nog bij een broer...
nee, onbezoedeld moest U zijn
vanaf de moederschoot.

Zodra Uw jaren mettertijd
op krachten kwamen ging U
aan de slag: onwetende zielen
redden met geboden
van de Vader, zwervers leiden
naar het rechte pad.
Daarbij moest helder zijn: de regels
komen echt van God.
Om dat te tonen hebt U de dood
onttroond, zieken verlost
en onverhoopt hun levenstaken
doen hervatten, blinden
weer het daglicht doen aanschouwen.
Daarbij liet U niets
onbeproefd om kwalijke
ideeën uit te bannen:

ja, U gaf de graven weer
gevoel, en liet sinds lang
geborgten ledematen weer
rijzen naar licht en lucht;
bemindde overledenen hoorden
weer hun eigen naam.

En toen U als een goede Volger
heel de Wet vervuld had
en Uw hemelse geest zijn sterfelijk
huis verlaten ging
waarmee U allen onderwees
de Wet voorop te stellen,
alles voor de hoogste God
te dulden, ja, dat ieder
door verachting van de dood
het eeuwig leven krijgt:
na die vervulling van de orders
van Uw vader ging U
naar de hoge hemel terug.
De lichtende ether houdt daar
lome wolkenformaties weg:
het luchtruim blijft van U.

Wel moest de omvang vaststaan van
de massa der verdoemden
die hun oren jammerlijk
sluiten voor Gods regels,
en de nieuwe wet mocht niet
de oude doden binden.
Daarom reikt U tot in de helse
kerker, breekt de drempel
los en laat ontelbare scharen
vrij uit de duisternis gaan.
Alleen gebrandmerkt goddeloos
gespuis blijft opgesloten
en U maakt er alvast plaats

voor zondaars van de toekomst:
zij die niet in U geloven
of maar doen alsof!

O heilige God en eerbiedwaardige
Zoon van de hoogste God,
zodra Uw naam klinkt zullen geesten
zij die wreed vermoord,
verjaagd uit eigen hart, het hart van
anderen hebben bezet
krijzen, verbleken en op bevel
wijken, afstand nemen.
(U verrichtte toch ook vroeger
tal van wonderen?)
Zo blijven ze zweven, los van alles,
tussen hemel en aarde,
want de Vijand die door U
gebonden zit mag niets.

Ziet U thans hem die heer is door
verdiensten, vader door goedheid,
mild in zijn macht, een voorbeeld voor allen
in het juiste leven,
groot als zijn edicten die
Uw hoogste wet bekrachtigt:
maakt U hém mij tot een stralend
winnaar: *Constantijn!*
Geen beter schepsel schonk U ooit
de aarde, noch zult U dat
ooit nog schenken. Mogen de zoons
hun vader evenaren.

- 38 Ross Holloway 2004, p. 50-51 (boog bij Colosseum), p. 53-54 (Malborghetto), p. 55-56 (Forum Boarium). Zijn werk biedt een mooi overzicht van de langzame transformatie van Rome, van pagane naar christelijke stad.
- 39 De Blaauw 1994, p. 13-26.
- 40 Pas later wordt de kerk ook aan Johannes de Doper en Johannes de Evangelist gewijd. Daardoor kennen we de officiële bisschopskerk van Rome vooral onder de naam Sint Jan van Lateranen.
- 41 De Blaauw (in *Konstantin II* 2006), p. 163-172, met afb. 1.

CONSTANTIÏJN EN DE LITERATUUR

- 1 'Edict van Milaan', in: Lactantius, *De dood van de vervolgers* 48, Hunink 2007, p. 111-112. Voor een volledige vertaling van Lactantius' traktaat zie: Lactantius, *De dood van de vervolgers*, Aalders, 1988. In de annotatie bij dit artikel verwijst ik waar mogelijk naar bruikbare moderne Nederlandse vertalingen van antieke teksten. Waar dat niet mogelijk is en dus niets staat vermeld is de lezer aangewezen op buitenlandse uitgaven.
- 2 Hiëronymus spreekt over zijn vertaalwerk in onder andere een aantal van zijn brieven. Zie Hiëronymus, *Brieven*, C. Tazelaar 2008.
- 3 Zie Klijn 1981-1983.
- 4 De oudste Latijnse christelijke tekst is de *Passie van de Martelaren van Scilli* uit 180. Zie Smarius 2009, p. 26-41. Het artikel bevat ook een vertaling van de betreffende tekst (p. 32-33).
- 5 Zie *Eeuwig geluk. De passie van de vroeg-christelijke martelaressen Perpetua en Felicitas & drie preken van Augustinus*, Hunink 2004.
- 6 Voor een kennismaking met beide auteurs zie bijvoorbeeld Tertullianus & Cyprianus, *Onze Vader*, Hunink 2010.
- 7 Zie vooral Tertullianus, *Apologeticum*. De meest recente Nederlandse vertaling is te vinden in: Tertullianus, *Apologeticum en andere geschriften uit Tertullianus voor-Montanistische tijd*, Mohrmann 1951.
- 8 Cyprianus, *Bidden in een boze wereld. Twee pamfletten uit het vroege christendom (Aan Donatus & Aan Demetrianus)*, Hunink 2006, p. 25-35.
- 9 Minucius Felix, *Octavius*, Janssen 1994.
- 10 Zie Tatianus, *Oratio ad Graecos and fragments*, Whittaker 1982. De laatste Nederlandse vertaling dateert van 1910 (Meyboom).
- 11 Zie *Twee apologeten uit het vroege christendom, Justinus en Athenagoras*, Bartelink 1986.
- 12 Vgl. Ledegang 1995.
- 13 Uit deze Tweede Sofistiek is maar weinig in het Nederlands vertaald. De in onze tijd populairste auteur lijkt de humorist Lucianus. Zie onder meer Lucianus van Samosata, *De droom & De gesprekken*, Van Dolen 1991; en Lucianus, *Hoe word ik een goed historicus*, De Vries 2007.

- 14 Zie Apuleius, *De Gouden Ezel, (Metamorfosen)*, Hunink 2003.
- 15 *Pervigilium Veneris: een lentelied*, Lateur 1996, p. 7.
- 16 *Pervigilium Veneris: een lentelied*, Lateur 1996, p. 27.
- 17 Van deze interessante tekst is helaas geen Nederlandse vertaling beschikbaar. Zie *Philostratus: The Life of Apollonius of Tyana*, Jones 2005.
- 18 Zie Jamblichus, Porphyrius, *Leven en leer van Pythagoras*, Van Rooijen-Dijkman 1987, en: Plotinus, *Enneaden & Porphyrius, Over het leven van Plotinus en de indeling van zijn traktaten*, Ferwerda 2005.
- 19 Vgl. noot 1.
- 20 Lactantius, *De dood van de vervolgers* 1.2 (Aalders).
- 21 Lactantius, *De dood van de vervolgers* 33.6-10 (Aalders).
- 22 Suetonius, *Keizers van Rome*, Den Hengst 2010.
- 23 Zie Seneca, *De berechting van Claudius*, Van der Werf 2001.
- 24 Van en over Juvenecus is in het Nederlands nauwelijks gepubliceerd. Een gelukkige uitzondering is: Verbaal 2005, p. 178-186.
- 25 Eigen vertaling.
- 26 Zie Van der Weijden 1967. Verder: *Lof van de Heer, met een wonder uit Bourgondië*, een vroegchristelijk Latijns gedicht uit de vierde eeuw, vertaling Hunink 2012. Zie de bijlage in dit boek.
- 27 Zie Eusebius Pamphylī, *Uit het leven van keizer Constantinus*, Muylle 1999. Een nieuwe vertaling door P. van der Horst en J.W. Drijvers is in voorbereiding.
- 28 Van Proba's gedicht is geen integrale vertaling in het Nederlands beschikbaar. Een goede recente uitgave is: Proba, *Il centone*, Badini 2011.
- 29 Zie Eusebius, *Kerkgeschiedenis*, Fahner 2000.
- 30 Vgl. noot 26.
- 31 Over de overgang van niet-christelijke naar christelijke cultuur is ook in het Nederlands het nodige gepubliceerd. Enkele algemene studies zijn: Praet 1995 en Jurg 2011. Ook over de omgang van christenen met antiek erfgoed is veel gepubliceerd. Zie: Bartelink 1986; een recente case study over Augustinus is: Den Boeft 2011. Het voortbestaan van heidense stromingen in het vierde- en vijfde-eeuwse Rome is voorwerp van recente discussie in: Cameron 2011. Volgens Cameron is er te veel romantiserende beeldvorming en is er al halverwege de vierde eeuw geen sprake meer van een dominant paganisme.
- 32 Zie Ausonius, *Lied van de Moezel*, Lateur 2001.
- 33 Zie Claudius Claudianus, *Verzamelde Gedichten*, d'Hane-Scheltema 2008 (voor 'De roof van Proserpina', zie p. 237-270).
- 34 Zie de website 'Ammianus Marcellinus' van A. Blom: <http://www.ammianus.info>. Een vertaling in boekvorm door D. den Hengst is in voorbereiding.
- 35 Van Eunapius is geen Nederlandse vertaling beschikbaar. Zie: Philostratus and Eunapius, *Lives of the sophists*, Cave Wright 1968.

SLOTBESCHOUWING

- 1 Van Dam 2007.
- 2 Van Dam 2007, p. 9.
- 3 Girardet 2006, p. 155: 'ohne die Konstantinische Wende... hätte die Weltgeschichte einen anderen Verlauf genommen.'
- 3 Zie vooral het werk van N. Ferguson, met name zijn *Virtual History: Alternatives and Counterfactuals* (1997).
- 4 Vgl. Van Dam 2011, p. 19-32, met name p. 27.

BIJLAGE

- 1 Het gaat hierbij om verzen die duidelijk bedoeld zijn als hexameters, maar die klassieke regels van lange en korte lettergrepen vrijwel niet meer in acht nemen. De poëzie van Commodianus is vurig van toon en heeft een sterk eschatologisch karakter. Uit dit werk is nooit iets in Nederlandse vertaling gepubliceerd.
- 2 Zie P. van der Weijden, *Laudes Domini*, tekst, vertaling en commentaar, Amsterdam 1967. Een recentere tekst is: Aniello Salzano, *Laudes Domini*, introduzione, testo, traduzione e commento, Napoli 2001. Zie ook: Aniello Salzano, *Agli inizi della poesia cristiana Latina, autori anonimi dei secc. IV-V*, Salerno 2006, 55-79.
- 3 In de onder in deze bijdrage opgenomen, integrale vertaling is elke hexameter weergegeven met twee korte jambisch-trocheïsche verzen met respectievelijk vier en drie heffingen. Praktisch gezien kan dit gelden als het zevenvoetige jambische vers zoals M. d'Hane-Scheltema dat toepast voor haar vertalingen van Ovidius' *Metamorphosen* (1993) en Vergilius' *Aeneis* (2000), maar dan verdeeld over twee regels. Verder is de tekst voorzien van witregels. Deze indeling in 'strofen' of paragrafen dient alleen de leesbaarheid en gaat dus niet terug op het origineel.
- 4 De vertaling is gemaakt op basis van de tekst van Van der Weijden (zie noot 2), op enkele punten aangepast op grond van de uitgave van Salzano. Het teken <...> in de vertaling duidt op een lacune in het origineel. Een Latijnse tekst die parallel is opgemaakt aan deze vertaling is te vinden op: <http://laudes.vincenthunink.nl>. Ik dank dr. Michiel Op de Coul (Universiteit van Tilburg), die de tekst heeft meegelezen.